

De drie Griekse kerkvaders als grondleggers van de belangrijkste theologische leerstukken

Deze lezing vereist twee opmerkingen vooraf. Allereerst dat de Griekse kerkvaders niet de enige grondleggers waren van belangrijke theologische leerstukken. Naast de Griekse kerkvaders zijn er de Latijnse kerkvaders. We zullen in deze lezing onder meer ingaan op de triniteit. Maar ook in de Latijnse Patristiek is dit onderwerp heel duidelijk belicht. Augustinus schreef *De Trinitate*, Over de Drie-eenheid, een zeer uitgebreid geschrift, evenals een andere bekende Latijns schrijvende orthodoxe voorvechter in Poitiers: Hilarius van Poitiers. Ook Hilarius schreef een zeer uitgebreid werk over de Drie-eenheid dat door Augustinus werd benut. Hetzelfde kunnen we zeggen over de Heilige Geest. Hierover schreef Basilius, maar Ambrosius deed dat ook. De tweede opmerking die ik wil maken is dat er over de term *belangrijkste theologische leerstukken* verschillend kan worden gedacht. In deze lezing zal ik een aantal Vroegchristelijke leerstukken behandelen. Het betreft het dogma van de erfzonde, hier ga ik kort op in, het leerstuk van de drie-eenheid en het traktaat van Gregorius van Nyssa over de onsterfelijkheid van de ziel. Daarna willen we afsluiten met een korte terugblik.

De erfzonde

Wanneer we de Latijnse visies op de erfzonde analyseren bij Ambrosius en Augustinus, dan valt op dat dit leerstuk behoorlijk juridisch wordt benaderd. De mens is schuldig voor Gods aangezicht, omdat hij door Adams val de wet heeft overtreden, zoals Augustinus het leert, of, zoals Ambrosius het heel genuanceerd aangeeft, omdat de mens geneigd is, gelet op Adams val, te zondigen en dat in de praktijk ook eigenlijk altijd doet, misschien enkele bijbelheiligen daargelaten. Bij deze juridische benadering sluiten ook de andere twee Latijnse kerkvader Hieronymus en Gregorius Magnus zich naadloos aan. Ze vinden dit ook. De mens staat schuldig voor God door de overtreding van het verbondshoofd Adam.

Bij de Griekse kerkvaders is dit juridische aspect veel minder prominent aanwezig, het treedt veel minder op de voorgrond. De zondeval van Adam wordt zeker erkend, maar niet gezien als een gebeurtenis die een dominante invloed uitoefent op het handelen van de mens. Anders gezegd: De verantwoordelijkheid van de individuele mens staat bij de Griekse kerkvaders behoorlijk op de voorgrond. Iedere mens heeft van God de taak ontvangen om de deugd te beoefenen.

Hiermee hangt ook de theologische visie samen op de mens als geschapen door God. De heerlijkheid van de Schepper en Zijn scheppingswerk wordt door de Griekse kerkvaders heel duidelijk benoemd. De grootheid van Hem als Schepper en Bestuurder van het heelal wordt heel expliciet genoemd. Basilius de Grote schreef een werk op de zes scheppingsdagen, *Hexameron*, waarin hij de grootsheid van de schepping naar voren brengt en de rijkdom ervan laat zien. We weten dat dit werk in zijn tijd groot gezag afdwong. De andere Griekse kerkvaders spreken er met grote achting over en houden zichzelf ook intensief bezig met de schepping. Verwondering voor het aangezicht van God en Zijn schepping beluisteren we als de ondertoon in deze werken. Ambrosius was er zo door geraakt dat hij de *Hexameron* van Basilius als uitgangspunt gebruikte voor zijn eigen uitleg over de schepping. Gregorius van Nyssa schreef een werk *De opificio hominis*, Over hoe God de mens maakte, waarin het wonder van de schepping van de mens heel duidelijk naar voren komt. Kort samengevat: de Griekse kerkvaders denken in grote verwondering over Gods scheppende handelen. Ze zien

voor de mens, als bijzonder schepsel van God, een heilige plicht weggelegd om overeenkomstig de deugd te leven.

De drie-eenheid

De geloofsbelijdenis van Gregorius van Nyssa.

De Vader is zonder begin en niet [door Iemand Anders] voortgebracht en wordt altijd reeds als Vader gezien. We geloven¹ ook dat de uit Hem eniggeboren Zoon voortdurend en zonder ophouden met Hem samen is geweest. We geloven dat door Hem en met Hem de Heilige Geest meteen bestond, zonder dat er een ijdel en niet bestaand denkbeeld daar tussen in heeft bestaan. De Heilige Geest is niet later in existentie dan de Zoon. De Heilige Geest moet daarom niet als apart van de Eniggeborene worden opgevat. Maar de oorzaak van Zijn bestaan ontleend aan de God van alle dingen, uit Wie Hij ook het eniggeboren Licht is, heeft Hij door het waarachtige Licht ook Zijn glans laten zien. Daarom wordt Hij ook niet door een andere tijdsperiode of door een andere aard van het wezen van de Vader of van de Eniggeborene onderscheiden [Contra Eunomium, L.1] Einde citaat.

We zien hier de reflectie van een hoog opgeleide theoloog, die diep nadenkt over de goddelijke Personen in de Drie-eenheid zelf. Hij heeft in dit reflectie-proces te maken met geen geringe moeilijkheden: De Drie-eenheid, die als eeuwig wordt voorgesteld, met drie om zo te zeggen volledig gelijkwaardige Partners heeft zich in de tijd op verschillende momenten als zodanig gemanifesteerd: De Vader bestond van Eeuwigheid, de Zoon verscheen pas op het moment dat de aarde al vele duizenden jaren bestond en de Heilige Geest zelfs nog later, namelijk nadat de Zoon Zich weer met de Vader had verenigd na Zijn hemelvaart. Pas toen werd de Heilige Geest uitgestort op de Pinksterdag. We zien hier heel duidelijk dat Gregorius de strijd aanbindt tegen de gedachte dat de Zoon en de Heilige Geest niet eeuwig en daardoor niet als God te typeren zijn. Dit cruciale punt, namelijk of de Zoon en of de Heilige Geest werkelijk God waren wordt door Gregorius zo helder mogelijk benaderd.

¹ Intellegitur, wordt opgevat (nl. door ons)/ we geloven

Gregorius van Nyssa was niet de enige die hierover heeft nagedacht. Ook zijn naamgenoot Gregorius van Nazianze heeft diep nagedacht over het mysterie van de Drie-eenheid. Dit wordt zeer goed beschreven in het recent verschenen boek van Ben van den Baar 'De bisschop in de Vroege Kerk'. Ik neem u mee in de intrigerende zoektocht naar het hart van de Triniteit. [Pag. 386 Op het concilie van Chalcedon in 451 werd aan Gregorius de eretitel 'Gregorius de theoloog' toegekend...387 'individuen' Vader, Zoon en Heilig Geest.]

De Heilige Geest

Als het gaat om de Goddelijke status van Heilige Geest was er aan het eind van de vierde eeuw nog geen consensus. Daarom schreef Gregorius van Nazianze een brief aan Basilius de Grote (ep. 71) om hem te vragen expliciet te bevestigen dat de Heilige Geest God was. In zijn antwoord op deze brief gaf Basilius de Grote aan dat hij het niet het juiste moment vond om deze vraag te stellen of deze te beantwoorden. Basilius vreesde namelijk dat er door een te strakke stellingname in de kerk een scheuring zou ontstaan. Basilius wilde een positief standpunt innemen over de kwestie van de goddelijkheid van de Geest, maar hij bereikte dat op een indirecte manier. In plaats van het expliciet te beweren op grond van wat de Schrift beweert - wat hij sowieso niet had kunnen doen, want zulke

beweringen ontbreken daarin - leidt hij de goddelijkheid van de Geest af uit het feit dat de Geest samen met de Vader en met de Zoon, met wie Hij onafscheidelijk verbonden is, deel heeft aan de bijzondere trekken van de goddelijke natuur, aan de waardigheid en de werking ervan. Zelfs in dit traktaat wordt niet expliciet gezegd dat de Geest God is, omdat Basilius ervoor kiest alleen vast te houden aan wat in de Schrift staat. Toch aarzelt hij niet om toe te geven dat er zonder de Geest geen goddelijke Drie-eenheid is en dat de Geest altijd aanwezig is met de andere twee personen in het scheppings- en heiligingswerk.²

Tenslotte wil ik nog op het voor vandaag laatste onderwerp ingaan: op de onsterfelijkheid van de ziel n.a.v.

Gregorius van Nyssa, *Over de ziel en de verrijzenis*. Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Piet Hein Hupsch. Met een voorwoord van Paul van Geest. Uitgeverij Damon 2022. Prijs: 19,90.

Lichaam en ziel

Jezus spreekt in het evangelie over het lichaam en de ziel met betrekking tot vijanden die de gelovigen vervolgen: 'Wees niet bevreesd voor hen die wel het lichaam doden, maar die de ziel niet kunnen doden' (Matt. 10:26). De kerkvader Gregorius van Nyssa gaat in zijn studie *Over de ziel en de verrijzenis* in op de vraag wat we ons moeten voorstellen bij de ziel. Hiervoor kiest hij de dialoogvorm; het hele boek is vormgegeven als een gesprek tussen Gregorius en zijn zus Macrina. Gregorius zelf vervult hierbij de rol van de criticaster die 'lastige vragen' stelt. Dit weerspiegelt echter niet zijn eigen standpunten, maar is onderdeel van de dialoog als didactische vorm. Feitelijk deelt Gregorius de overtuigingen van Macrina, die hij als 'mijn lerares' aanduidt. De hele opzet doet denken aan de dialogen van Plato, waarin de leermeester Socrates bezig is zijn leerlingen op te scherpen. Het is duidelijk dat de vragen die gesteld worden heel divers kunnen zijn en dat de discussie daarbij ook alle

² Basil wanted to take a positive position on the question of the divinity of the Spirit, but he reached it in an indirect way. Instead of claiming it explicitly on the basis what Scripture asserts -which he could not have done in any case, since such assertions are lacking there- he deduces the Spirit's divinity from the fact that the Spirit participates, along with the Father and with the Son, with whom he is inseparably connected, in the special traits of the divine nature, in its dignity, and in its operations. In fact, even in this treatise there is no explicit statement that the Spirit is God, because Basil chooses to hold fast solely to what is said in Scripture. Yet he does not hesitate to admit that without the Spirit there is no divine Trinity and that the Spirit is always present with the other two persons in the work of creation and sanctification (Early Christian Greek and Latin Literature, p. 105)

kanten op kan gaan. Zo is de mens, naar analogie van de macrokosmos, volgens Gregorius te duiden als 'een microkosmos met een verborgen werkelijkheid'. Dit leidt voor Gregorius vervolgens tot de aanname van de onstoffelijkheid van de ziel, die immaterieel is en niet lichamelijk kan worden geduid. De ziel in haar onstoffelijkheid is niet in het materiële waar te nemen. Dit roept de vraag op of de ziel überhaupt wel bestaat en deze vraag wordt door Gregorius dan ook aan zijn zus Macrina voorgelegd.

Macrina geeft op de vraag of de ziel überhaupt wel bestaat een verrassend antwoord: 'Als zij die ons tegenspreken menen dat de ziel niet bestaat, moeten die mensen als eerste leerstelling ook de zielloosheid van het leven in het vlees opvoeren. Ons lichaam is dan immers niets anders dan een samenstel van elementen.' Een m.i. zeer actueel punt. Het bestaan van de ziel is *an sich* niet te bewijzen, evenmin als het bestaan van God. Desalniettemin nemen we als gelovigen aan dat zowel God als de ziel bestaat. Dit geloofsantwoord wordt ook door Macrina gegeven. Opvallend is dat in de huidige moderne mensvisie de nadruk eveneens valt op 'het leven in het vlees'. Door psychologen wordt 'het brein' opgevat als het vermogen om te denken en het lichaam aan te sturen, 'de ziel' is binnen deze benadering echter niet onder te brengen als een apart existierende essentie. Bijzonder treffend vind ik de opvatting van Macrina dat een mens, wanneer hij of zij alleen uitgaat van een fysieke mens zonder ziel, ook de zielloosheid van zijn eigen leven onder ogen moet zien. In feite is dit argument een sterk argument dat ook of juist in onze tijd veel vaker genoemd zou mogen worden.

Immaterieel, wat betekent dat?

De aanname dat de ziel immaterieel is heeft consequenties voor het beeld dat we van de ziel hebben. Gregorius poneert in zijn rol als criticaster als mogelijke optie dat de ziel helemaal niet bestaat, maar Macrina repliceert hierop onmiddellijk dat het passender zou zijn om in dit opzicht het zwijgen te bewaren. Voor haar is diegene dwaas die zegt dat God niet bestaat. Ook Hem kunnen we niet direct waarnemen, terwijl Hij er toch is. In feite geldt dit ook voor de ziel. Het is dwaas om te ontkennen dat de ziel er niet is, als wij de ziel met onze lichamelijke waarneming niet kunnen zien. De link die hier in feite gelegd wordt tussen de immateriële existentie van de ziel en de immateriële existentie van God is m.i.

verhelderend. We kunnen God niet zien, toch is Hij er wel. Zo is het ook met de menselijke ziel. M.i. een knap gevonden parallel. Wat tevens opvalt is het ontzag dat Macrina heeft voor God. Ze ziet het geloof in God en in de menselijke ziel in dezelfde lijn liggen. Als we het eerste niet mogen loslaten, want dan zijn we dwaas, getuige het citaat uit de Psalmen, dan het tweede ook niet, zo is haar boodschap. Ik moest hier denken aan het mooie citaat van Tertullianus: *Credo quia absurdum*. Ik geloof omdat het absurd is. De ziel is niet verifieerbaar. En toch geloven we dat zij bestaat.

Continuïteit en discontinuïteit: De pagane cyclische gedachte contra het christelijke en lineaire perspectief

Als het over de ziel gaat kunnen we vaststellen dat er ook in de pagane oudheid een uitgesproken visie op de ziel bestond. De ziel van een gestorvene ging naar het dodenrijk, waar een loutering plaatsvond. Vervolgens vond er een reïncarnatie van de ziel plaats. De ziel kwam opnieuw in een menselijk lichaam terecht, waar ze ook te maken kreeg met hartstochten en verkeerde begeerten van het lichaam. Hierdoor besmet moest de ziel na de dood opnieuw weer gezuiverd worden. Met andere woorden, hier is sprake van een cyclus. In de christelijke opvatting over de ziel ging men echter uit van een lineair perspectief. De ziel zou na de dood van het lichaam uiteindelijk weer opnieuw worden herenigd met het opgewekte en hernieuwde lichaam bij Christus' komst ten laatste dage.

Een belangrijke vraag daarbij is hoe het christendom zich in de oudheid profileerde als het gaat om de heilsgeschiedenis. In deze heilsgeschiedenis speelde de komst van Christus toch immers een belangrijke rol. Christenen zagen de eerste en de tweede komst van Christus als belangrijke keerpunten in de heilsgeschiedenis en dit was een nieuw geluid. Een interessante vraag daarbij is hoe deze heilsfeiten zich dan tot de cyclische gedachten verhielden die in de Oudheid gangbaar waren en waarin men het regelmatig rond bewegen van de hemellichamen als een vast gegeven beschouwde. Hoe keek men nu aan tegen continuïteit en discontinuïteit? Een prachtig antwoord op deze vraag geeft Macrina: 'Wanneer onze menselijke natuur eens in haar opeenvolging volgens een bepaalde ordening *haar loop heeft afgerond* conform de vluchtige beweging van de tijd, zal die doorlopende stroom

die voortgaat door de opeenvolging van steeds nieuwe geboortes tot stilstand komen. Als het volle en vastgestelde aantal is bereikt, zal het heelal niet meer de groei naar een groter aantal in zich opnemen. Heel het volle en vastgestelde aantal zielen zal weer hun toestand waarin zij onzichtbaar zijn en verspreid, verlaten om terug te keren naar hun staat van stabiliteit en zichtbaarheid. Dezelfde elementen zullen zich weer met elkaar verbinden conform dezelfde ordening. Deze staat van leven wordt door het goddelijk onderricht van de Schriften 'opstanding' genoemd.'

De opstanding op de jongste dag

Hoe we ons de opstanding moeten voorstellen wordt in het laatste gedeelte van de dialoog besproken. Het valt op hoe actueel de vragen zijn: 'Als wat voor een mens zullen we opstaan?' 'In wat voor een lichaam zullen we dan terugkeren?' Dit soort vragen is wel problematisch. Gregorius zegt hierover onder meer: 'Als wij weer tot leven komen met hetzelfde lichaam met dezelfde kenmerken, is narigheid wat we verwachten en waar we op hopen. Als het echter niet om hetzelfde lichaam gaat, zal degene die wordt opgewekt, een ander zijn dan de overledene.' Iets verderop in zijn betoog laat Gregorius de consequenties van deze redenering zien: 'Als dus het lichaam niet zo weer tot leven komt als het was toen het zich mengde met de aarde, zal niet de overledene opstaan, maar zal de aarde weer gekneet worden tot een mens, maar wel tot een ander. Wat heb ik dan aan de verrijzenis, als een ander in mijn plaats weer tot leven zal komen?' Het mag duidelijk zijn dat dit een groot onderwerp is. Treffend vond ik wat Jildert de Boer over de opstanding opmerkte in zijn bijdrage "Het verheerlijkte opstandingslichaam": Zoals wij het beeld van de stoffelijke mens (Adam) gedragen hebben, zo zullen wij ook het beeld van de hemelse mens (Jezus) dragen (1 Kor. 15:49). Dat 'zullen dragen' begint nu al in levensverandering en is niet enkel toekomstmuziek, al willen we zeker het perspectief voor ogen houden van het *getransformeerd* worden van ons vernederde lichaam in een verheerlijkt lichaam of opstandingslichaam. Zo is het bij Jezus Christus als eerste, als Eersteling, gebeurd.

Het mysterie versus de regels der retorica

Macrina is na deze vragen van Gregorius weer opnieuw aan zet en gaat zeer grondig in op de naar voren gebrachte argumenten. Maar op een onverwachte en originele manier. Ze geeft toe dat Gregorius geheel volgens de regels van de retorica te werk is gegaan. Ook geeft ze toe niet met gelijke retorische middelen het betoog van de tegenstanders te kunnen tegenspreken, maar haar reactie is eigenlijk dat de waarheid van een andere orde is en dat deze waarheid ook niet in het geding is.

Macrina vervolgt: 'De ware uitleg over deze kwesties is als een schat geborgen in de verborgen schatkamers van de wijsheid. Deze uitleg zal eerst dan aan het licht komen, wanneer wij onderricht worden over het mysterie van de opstanding door de feitelijke werkelijkheid ervan. Dan zullen wij geen woorden meer nodig hebben om aan het licht te brengen waarop we hopen. Het is te vergelijken met de nacht waarin nachtbrakers veel levendige gesprekken voeren over de straling van de zon, hoe die feitelijk is. Alleen al het verschijnen van de eerste zonnestraal in al haar pracht maakt de beschrijving ervan in woorden overbodig.' Dit door Macrina gebruikte beeld illustreert op een prachtige manier de grootheid van de Schepper.

Terugblik

Overzien we het hele geschrift, dan kunnen we een aantal bevindingen samenvatten. De gestelde vragen zijn hoogst actueel, je zou ze zelfs modern kunnen noemen, maar ze zorgen tegelijk voor grote problemen. Du moment dat Gregorius probeert zich voor te stellen hoe de ziel 'eruitziet' en hoe de opstanding 'in z'n werk zal gaan' loopt hij vast. De dialectiek helpt hem niet, maar zorgt ervoor dat hij hoe langer hoe meer in het moeras van zijn redeneerkunst vast komt te zitten. Dit is voor een moderne lezer ook lastig. De op zich logische vragen leveren antwoorden op die ofwel problematisch ofwel ver gezocht zijn. Dit zorgt ervoor dat Macrina meer dan eens naar voren brengt dat we het mysterie moeten aanvaarden en de vragen beter maar kunnen laten voor wat ze zijn. Ooit zal de volle werkelijkheid van het mysterie duidelijk worden. En die duidelijkheid zal alle verwachtingen overtreffen. Macrina zegt dat meerdere malen in dit geschrift. Het lijkt op een les die Gregorius nog moet leren. Als het gaat om grote geloofswaarheden lijkt mij dat echter ook de allerbeste houding, een houding die door verwondering wordt gekenmerkt.

Dit geldt ook zeker voor de triniteit. Verwondering over Wie Hij is als Vader, Zoon en Heilige Geest past de gelovige. Augustinus begint zijn *Confessiones* ermee en wij eindigen deze lezing zoals Augustinus begon: 'Groot zijt Gij, o Heere en zeer te prijzen. Groot is Uw Kracht en de grootte van Uw Wijsheid is niet te meten.' Ik dank u voor uw aandacht.